Fe’l, foil va maf’ul munosabatlari: Arab tili nahvida jumla fe’liyaning asosiy a’zolari tizimi

Alfraganus universiteti
Sharq felologiyasi talabasi
Rashidova Umida Mirabitovna

Annotatsiya: *Mazkur maqola arab tili nahvida jumla fe’liyaning uch asosiy a’zosi — fe’l, foil (ega) va maf’ul bih (to‘ldiruvchi) o‘rtasidagi grammatik-semantik munosabatlarni tahlil qilishga bag‘ishlangan. Maqolada fe’lning jumla markazi sifatidagi roli, foilning shakliy turlari va fe’l bilan moslashuv qoidalari, maf’ul bihning kelish shartlari hamda uch a’zo o‘rtasidagi valentlik (harakat ishtirokchilari) munosabati izchil yoritilgan. Shuningdek, naib al-foil (o‘rinbosar ega) hodisasi ham qisqacha ko‘rib chiqilgan. Tadqiqotda tavsifiy va komponent tahlil metodlaridan foydalanilgan.*

Kalit so‘zlar: *fe’l, foil, maf’ul bih, jumla fe’liya, naib al-foil, fe’l-foil moslashuvi, valentlik, arab tili nahvi, o‘timli fe’l*

KIRISH. Arab tili nahvida gap ikki asosiy turga bo‘linadi: jumla ismiya (mubtada-xabardan iborat) va jumla fe’liya (fe’ldan boshlanuvchi gap). Jumla fe’liyaning grammatik tuzilishi markazida fe’l turadi, u esa o‘z atrofida foil (harakat bajaruvchisi) va, agar fe’l o‘timli bo‘lsa, maf’ul bih (harakat obyekti) kabi majburiy a’zolarni talab qiladi. Ushbu uch a’zo o‘rtasidagi munosabat arab tili sintaksisining eng asosiy va bazaviy tuzilmasi hisoblanadi.

Mavzuning dolzarbligi shundaki, fe’l-foil-maf’ul munosabatini to‘g‘ri tushunmasdan turib arab tilidagi hech qanday jumla fe’liyani tahlil qilib bo‘lmaydi. Bu tuzilma nafaqat sof grammatik, balki semantik jihatdan ham muhim ahamiyatga ega, chunki u harakatning kim tomonidan, kimga yoki nimaga nisbatan bajarilganini ko‘rsatadi — bu esa til va tafakkur o‘rtasidagi bevosita bog‘liqlikni namoyon etadi.

Maqolaning maqsadi — fe’l, foil va maf’ul bih o‘rtasidagi grammatik-semantik munosabatlarni tizimli tarzda yoritish, ularning har birining shakliy va funksional xususiyatlarini ko‘rsatishdan iborat. Ushbu maqsaddan kelib chiqib quyidagi vazifalar belgilandi: 1) fe’lning jumla fe’liyadagi markaziy rolini ko‘rsatish; 2) foilning shakliy turlari va fe’l bilan moslashuv qoidalarini tahlil qilish; 3) maf’ul bihning kelish shartlarini yoritish; 4) uch a’zo o‘rtasidagi semantik-valentlik munosabatini ko‘rsatish. Tadqiqotda tavsifiy va komponent tahlil metodlaridan foydalanildi.

Fe’l arab tili nahvida jumla fe’liyaning boshlovchi va markaziy a’zosi hisoblanadi. U harakat yoki holatni, shuningdek zamon (o‘tgan, hozirgi-kelasi) ma’nosini ifodalaydi. Fe’lning eng muhim xususiyati — u o‘z atrofidagi boshqa a’zolarni "boshqarish" (amal qilish) qobiliyatiga ega bo‘lishidir: aynan fe’l foilni marfu’ holatga, maf’ul bihni esa mansub holatga o‘tkazadi.

Fe’llar o‘timlilik (ta’diya) jihatidan ikki turga bo‘linadi: lozim (o‘timsiz) fe’llar, ular faqat foil bilan kifoyalanadi va maf’ul bih talab qilmaydi (masalan نَامَ الطِّفْلُ — bola uxladi), va muta’addi (o‘timli) fe’llar, ular foildan tashqari bitta yoki bir nechta maf’ul bihni ham talab qiladi (masalan كَتَبَ الطَّالِبُ الدَّرْسَ — talaba darsni yozdi). Bu farq fe’lning "valentligi", ya’ni u talab qiladigan majburiy a’zolar sonini belgilaydi.

Fe’lning muta’addi yoki lozim bo‘lishi ko‘pincha uning vazniga ham bog‘liq bo‘ladi — masalan yuqorida ko‘rib chiqilgan mazid boblardan أَفْعَلَ va فَعَّلَ ko‘pincha lozim fe’lni muta’addiga aylantiradi (خَرَجَ — chiqdi, lozim → أَخْرَجَ — chiqardi, muta’addi), انْفَعَلَ bobi esa aksincha, deyarli har doim lozim fe’l hosil qiladi. Bu — fe’l morfologiyasi (sarf) va sintaksisi (nahv) o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlikning yana bir dalilidir, chunki fe’lning shakli uning sintaktik xulq-atvorini bevosita belgilaydi.

Foil — bu fe’l bildirgan harakatni bajaruvchi yoki fe’l bildirgan holatga ega bo‘lgan, marfu’ holatida keluvchi jumla a’zosidir. Foil odatda fe’ldan keyin keladi (arab tilining standart so‘z tartibi FE’L-FOIL-MAF’UL bo‘lib, bu o‘zbek tilidagi EGA-KESIM tartibidan farq qiladi). Foil uch xil shaklda kelishi mumkin: zohir ism (masalan جَاءَ خَالِدٌ — Xolid keldi), muttasil yoki mustatir zamir (masalan جِئْتُ — men keldim,ب u yerda تُ muttasil zamir) yoki masdar muavval (بِأَنَّ+ jumla shaklidagi otlashgan tushuncha).

Fe’l va foil o‘rtasidagi moslashuv (mutobaqat) arab tili nahvining o‘ziga xos qoidalariga ega. Agar foil fe’ldan keyin kelsa (standart tartib), fe’l foilning faqat jinsi bilan moslashadi, soni bilan esa moslashmaydi — ya’ni foil ko‘plik bo‘lsa ham, fe’l birlik shaklida qoladi: جَاءَ الطُّلَّابُ (talabalar keldi — fe’l birlik erkak shaklida). Agar foil fe’ldan oldin kelsa (bu holda u texnik jihatdan mubtada hisoblanadi), fe’l foil bilan son jihatidan ham to‘liq moslashadi: الطُّلَّابُ جَاءُوا (talabalar — ular keldilar).

Naib al-foil (o‘rinbosar ega) hodisasi. Ba’zi hollarda fe’l majhul nisbatda (noma’lum bajaruvchi bilan) qo‘llanilishi mumkin — bunda asl foil tushirib qoldiriladi va uning o‘rnini maf’ul bih egallaydi, bu holda u "naib al-foil" (o‘rinbosar ega) deb ataladi va u ham marfu’ holatga o‘tadi: كَتَبَ الطَّالِبُ الدَّرْسَ (talaba darsni yozdi) → كُتِبَ الدَّرْسُ (dars yozildi) jumlasida الدَّرْسُ endi naib al-foil bo‘lib, marfu’ holatda kelmoqda, fe’l esa majhul shaklga (كُتِبَ) o‘tgan.

Naib al-foil faqat maf’ul bihdan emas, balki ba’zi hollarda zarf, masdar yoki jar-majrur birikmasidan ham hosil bo‘lishi mumkin, agar jumlada maf’ul bih mavjud bo‘lmasa. Bu hodisa arab tilida diqqat markazini harakat bajaruvchisidan harakat natijasi yoki obyektiga ko‘chirish uchun keng qo‘llaniladigan uslubiy vositadir, ayniqsa bajaruvchi noma’lum, muhim bo‘lmagan yoki qasddan yashirilishi kerak bo‘lgan holatlarda.

Maf’ul bih — bu fe’l bildirgan harakat ta’sirini bevosita o‘ziga qabul qiluvchi, mansub holatida keluvchi jumla a’zosidir. U faqat muta’addi (o‘timli) fe’llarda uchraydi va ba’zi fe’llar bir nechta maf’ul bihni ham talab qilishi mumkin (masalan ikki maf’ulli af’ālu al-qulūb yoki uch maf’ulli أَعْلَمَ turidagi fe’llar).

Maf’ul bihning odatiy o‘rni fe’l va foildan keyin bo‘lsa-da, arab tilining moslashuvchan sintaksisi tufayli u ba’zan taqdim qilinishi, ya’ni fe’l va foildan oldin kelishi ham mumkin, bu odatda uslubiy ta’kid maqsadida qo‘llaniladi: إِيَّاكَ نَعْبُدُ (Faqat Senga ibodat qilamiz) jumlasida إِيَّاكَ maf’ul bih bo‘lib, u fe’ldan oldin kelib, "faqat" ma’nosidagi hasr (cheklash) uslubini yaratmoqda.

Muhim qoida shundaki, agar foil zohir ism va maf’ul bih ham zohir ism bo‘lsa hamda ikkalasi ham i’rob belgisi bo‘yicha aniq farqlansa (masalan biri damma, ikkinchisi fatha bilan), ularning o‘rnini almashtirish mumkin, chunki i’rob (harakat belgisi) qaysi biri foil, qaysi biri maf’ul ekanini aniq ko‘rsatib turadi. Bu — arab tilining flektiv (i’robga asoslangan) tabiatining eng muhim amaliy natijalaridan biridir.

Fe’l-foil-maf’ul o‘rtasidagi semantik-valentlik munosabati. Zamonaviy tilshunoslik nuqtai nazaridan fe’l-foil-maf’ul munosabatini "valentlik" tushunchasi orqali ham tahlil qilish mumkin — bu tushuncha fe’lning o‘zi bilan qancha va qanday grammatik-semantik a’zolarni "talab qilishi"ni bildiradi. Arab tili nahvidagi an’anaviy foil-maf’ul tizimi aslida zamonaviy tilshunoslikdagi "agens" (harakat bajaruvchisi) va "pasiens" (harakat ta’sirini qabul qiluvchi) semantik rollariga mos keladi, biroq arab nahvi bu tushunchalarni sof grammatik i’rob orqali ifodalaydi.

Ushbu uch a’zoli tizimning o‘ziga xosligi shundaki, u nafaqat sintaktik pozitsiyani (kim birinchi, kim ikkinchi keladi), balki morfologik i’rob belgisini ham (marfu’, mansub) ishga soladi — bu esa arab tilida so‘z tartibining nisbatan erkin bo‘lishiga imkon beradi, chunki gap a’zolarining vazifasi tartib emas, balki i’rob orqali belgilanadi. Bu xususiyat arab tilini, masalan, so‘z tartibiga qat’iy tayanuvchi tillardan (xitoy tili kabi) tubdan farqlaydi.

Amaliy tahlil: Matn namunalari asosida qo‘llanish. Fe’l-foil-maf’ul munosabatining amaliy qo‘llanishini yaqqolroq ko‘rsatish uchun turli murakkablikdagi jumlalarni tahlil qilish foydalidir. Oddiy uch a’zoli jumlada — فَتَحَ الْمُدَرِّسُ الْبَابَ (o‘qituvchi eshikni ochdi) — fe’l فَتَحَ boshlovchi, الْمُدَرِّسُ marfu’ holatdagi foil, الْبَابَ esa mansub holatdagi maf’ul bih vazifasini bajarmoqda. Bu — arab tilidagi eng standart va asosiy jumla fe’liya modelidir.

Ikkita maf’ulli fe’l ishtirok etgan jumlada esa tuzilma yanada murakkablashadi: أَعْطَى الْمُعَلِّمُ الطَّالِبَ كِتَابًا (o‘qituvchi talabaga kitob berdi) jumlasida أَعْطَى fe’li, الْمُعَلِّمُ foil, الطَّالِبَ birinchi maf’ul (qabul qiluvchi shaxs) va كِتَابًا ikkinchi maf’ul (berilayotgan predmet) vazifasini bajarmoqda. Bu yerda ikkala maf’ul ham mustaqil ma’noga ega bo‘lib, af’ālu al-qulūb fe’llaridagidek mubtada-xabar munosabatida emas, balki har biri alohida semantik rolni ifodalaydi.

Majhul nisbatdagi jumlada esa, yuqorida ko‘rsatilganidek, foil butunlay tushirilib, uning o‘rnini naib al-foil egallaydi: فُتِحَ الْبَابُ (eshik ochildi) jumlasida asl foil (kim ochgani) noma’lum yoki muhim emas deb hisoblanib tushirilgan, الْبَابُ esa endi naib al-foil sifatida marfu’ holatga o‘tgan. Bunday tahlil namunalari fe’l-foil-maf’ul tizimining nazariy qoidalari amaliy nutqda qanday ishlashini yaqqol ko‘rsatib beradi va arab tili matnlarini to‘g‘ri tahlil qilish ko‘nikmasini shakllantirishda muhim ahamiyatga ega.

XULOSA

O‘tkazilgan tahlil natijasida quyidagi xulosalarga kelindi. Birinchidan, fe’l jumla fe’liyaning grammatik markazi bo‘lib, u o‘z atrofidagi foil va (o‘timli bo‘lsa) maf’ul bihni boshqarish, ya’ni ularning i’rob holatini belgilash xususiyatiga ega.

Ikkinchidan, foil marfu’ holatda keluvchi, harakat bajaruvchisini bildiruvchi a’zo bo‘lib, uning fe’l bilan moslashuvi foilning fe’lga nisbatan joylashuvi (oldin yoki keyin kelishi)ga bog‘liq holda o‘zgaradi.

Uchinchidan, maf’ul bih mansub holatda keluvchi, harakat ta’sirini qabul qiluvchi a’zo bo‘lib, uning taqdim-ta’xiri uslubiy-mantiqiy maqsadlarga xizmat qiladi, shuningdek fe’l majhul nisbatga o‘tganda maf’ul bih naib al-foil vazifasini bajarishi mumkinligi ko‘rsatib berildi.

Xulosa qilib aytganda, fe’l-foil-maf’ul munosabati arab tili nahvining bazaviy tuzilmasi bo‘lib, uni chuqur o‘zlashtirish arab tilidagi har qanday jumla fe’liyani to‘g‘ri tahlil qilish va tuzish uchun zaruriy shart hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Sībawayh, ‘Amr ibn ‘Uthmān. Al-Kitāb. — Al-Qāhira: Al-Khānjī, jild I.
2. Ibn ‘Aqīl, Bahā’ ad-Dīn. Sharh Ibn ‘Aqīl ‘alā Alfiyyat Ibn Mālik. — Bayrūt: Dār at-Turāth, jild I.
3. Ḥasan, ‘Abbās. An-Naḥw al-Wāfī. — Al-Qāhira: Dār al-Ma‘ārif, jild I.
4. Al-Ghalāyīnī, Muṣṭafā. Jāmi‘ ad-Durūs al-‘Arabiyya. — Bayrūt: Al-Maktaba al-‘Aṣriyya, jild III.
5. Grande B.M. Kurs arabskoy grammatiki v sravnitelno-istoricheskom osveshchenii. — Moskva: Vostochnaya literatura, 2001.
6. Mahmudov N., Nurmonov A. O‘zbek tilining nazariy grammatikasi (Sintaksis). — Toshkent: O‘qituvchi, 1995.
7. Xayrullayev M. Arab tili grammatikasi (morfologiya va sintaksis). — Toshkent: Toshkent islom universiteti, 2010.